

บทที่ 2

ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การกำหนดนโยบายเพื่อส่งเสริมให้ประชากรได้มีการวางแผนอนาคตเพื่อเตรียมความพร้อมในการใช้ชีวิตในวัยสูงอายุได้ในทิศทางที่เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันและที่คาดว่าจะเกิดขึ้นในอนาคต จำเป็นต้องมีข้อมูลพื้นฐานที่ช่วยสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับวิถีชีวิตของประชากรโลกทัศน์ และความคาดหวังที่บุคคลมีกับครอบครัวและสังคมในเรื่องสวัสดิการการเกื้อหนุน และการมีหรือการได้รับหลักประกันจากภาครัฐทั้งด้านสุขภาพ สังคมและอื่น ๆ รวมทั้งแผนการออมในรูปแบบต่าง ๆ ที่มีขึ้นก่อนและหลังวัยเกษียณที่จะส่งผลให้เกิดความมั่นคงในชีวิต และการกำหนดนโยบายสวัสดิการสังคมของภาครัฐ และการออมเพื่อความมั่นคงในชีวิตของแต่ละบุคคล

2.1 การจำแนกกลุ่มผู้บริโภคโดยวิถีชีวิตและค่านิยม

วิถีชีวิต (Lifestyle) เป็นแนวความคิดที่อธิบายถึงลักษณะความคิด พฤติกรรมและการแสดงออกในการใช้จ่ายและการใช้เวลาของประชาชนกลุ่มหนึ่ง ๆ (Chaney 1996; Kaynak and Kara 2001) ซึ่งจะเป็นตัวชี้วัดที่สามารถกำหนดหรือพยากรณ์พฤติกรรมของบุคคลในด้านต่าง ๆ ได้ โดยพบว่างานวิจัยในอดีตได้พยายามเสนอหลักเกณฑ์ที่ใช้ในการวัดวิถีชีวิตที่มีประสิทธิภาพขึ้นมา ซึ่งหลักเกณฑ์ดังกล่าวอาจสรุปได้เป็น 2 กลุ่มหลัก คือ 1) การวัดด้วยเกณฑ์กิจกรรม ความสนใจ และความคิดเห็น (AIOs: Activities Interests and Opinions) (Gonzalez and Bello 2002; Lawson 1991; Silverburg et al. 1996) และ 2) การวัดด้วยเกณฑ์ค่านิยม (VALS: Values, Attitudes and Lifestyles) (Rokeach 1973; Schwartz 1992)

เกณฑ์การวัดทั้ง 2 วิธีนี้มีจุดแข็งและข้อจำกัดที่แตกต่างกันไป กล่าวคือ เกณฑ์การวัดแบบ AIOs มีจุดแข็งในเรื่องของความชัดเจนของข้อคำถามที่เป็นกิจกรรมหรือความคิดที่สามารถมองเห็นภาพ และสามารถเข้าใจได้ง่าย แต่มีข้อจำกัดในเรื่องของจำนวนข้อคำถามที่มีปริมาณมาก ในขณะที่เกณฑ์การวัดด้วยเกณฑ์ค่านิยม (VALS) มีข้อคำถามที่น้อยกว่า และสามารถวัดในระดับภาพรวมได้ครอบคลุมกว่า แต่มีข้อจำกัดในประเด็นที่ว่า เกณฑ์การวัดค่อนข้างเป็นในเชิงนามธรรม และข้อคำถามอาจเข้าใจได้ยากกว่า (Patrick 2002) อย่างไรก็ตาม นักวิจัยที่เชื่อมั่นในแต่ละวิธีต่างพยายามพัฒนาและปรับปรุงประสิทธิภาพของเกณฑ์การวัดเรื่อยมา จนมีปริมาณข้อคำถามที่ไม่มากจนเกินไปและมีความชัดเจนมากขึ้น และมีนักวิจัยอีกหลายคนที่สังเกตเห็นข้อดีของแต่ละวิธีและเลือกใช้วิธีการควมรวมทั้ง 2 เกณฑ์การวัดเข้าด้วยกัน

(Patrick 2002)

การศึกษาวิถีชีวิตของประชากรมีประโยชน์อย่างยิ่งในการใช้จำแนกประชากรออกเป็นกลุ่ม ๆ เพื่อศึกษาพฤติกรรมที่แตกต่างกันของประชากรแต่ละกลุ่มในแง่ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพฤติกรรมการท่องเที่ยว การใช้จ่าย การบริโภคสินค้าและบริการ และการเข้าถึงสื่อต่าง ๆ (Gonzalez and Bello 2002; Holt 1997; Van Raaij 1986) เป็นต้น และยิ่งไปกว่านั้นได้มีนักวิจัยอีกกลุ่มหนึ่งที่ใช้การจำแนกกลุ่มประชากรด้วยวิถีชีวิตมาเป็นเครื่องมือในการศึกษาพฤติกรรมของผู้สูงอายุที่มีวิถีชีวิตที่แตกต่างกันในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านการออกกำลังกาย การใช้บริการร้านค้าปลีก หรือการท่องเที่ยว เป็นต้น (Katz and Marshall 2003; Oates et al. 1996)

2.2 อิทธิพลของวัฒนธรรมที่มีต่อพฤติกรรม

นอกเหนือจากปัจจัยด้านวิถีชีวิตที่ใช้เป็นเกณฑ์ในการแบ่งกลุ่มประชากรแล้ว ปัจจัยด้านวัฒนธรรมก็มีผลต่อพฤติกรรมของประชากรเช่นกัน (McCracken 1988) งานวิจัยในอดีตที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมได้ทำการศึกษาโดยตั้งอยู่บนข้อสมมติฐานที่ว่า วัฒนธรรมในประเทศหนึ่ง ๆ มีความสอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประชากรในประเทศนั้น (Hofstede 2001) อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จก้าวหน้าด้านเทคโนโลยีการสื่อสารและการคมนาคมขนส่ง ทำให้การถ่ายทอดวัฒนธรรมระหว่างประเทศต่างวัฒนธรรมเป็นไปได้โดยง่ายขึ้น การมีโอกาสเข้าถึงและสัมผัสกับสื่อต่าง ๆ ที่มาจากต่างวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นสื่อด้านความบันเทิง ความรู้ หรือแม้แต่การท่องเที่ยว ทำให้เกิดการหล່หลอมทางวัฒนธรรมขึ้นและมีผลต่อพฤติกรรมของประชากร โดยส่งผลทำให้ความแตกต่างระหว่างวัฒนธรรมของแต่ละสังคมมีแนวโน้มลดลง ในขณะที่เกิดความหลากหลายในวัฒนธรรมกลุ่มย่อยภายในแต่ละสังคมมากขึ้น อันเนื่องมาจากระดับของการสัมผัสวัฒนธรรมต่างชาติของประชากรแต่ละคนมีไม่เท่ากัน ด้วยเหตุนี้จึงส่งผลให้ข้อสมมติฐานในงานวิจัยในอดีตที่ว่า วัฒนธรรมในประเทศหนึ่ง ๆ จะมีความสอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประชากรในประเทศนั้น อาจไม่สามารถนำมาใช้อธิบายข้อเท็จจริงเกี่ยวกับลักษณะของวัฒนธรรมในปัจจุบันได้ต่อไป ทำให้การศึกษาเกี่ยวกับมุมมองของการรับรู้วัฒนธรรมในระดับบุคคลของประชากรมีความจำเป็นมากขึ้นในปัจจุบัน

ในการศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมนั้น ได้มีนักวิจัยหลายท่านพยายามจะสร้างเกณฑ์การวัดลักษณะวัฒนธรรมของประชากรในแต่ละเชื้อชาติ ซึ่งงานวิจัยที่ได้รับการยอมรับและอ้างอิงกันมากที่สุด ได้แก่ งานวิจัยของ Hofstede (2001) ที่ศึกษาวัฒนธรรมการทำงานของพนักงานบริษัท IBM ทั่วโลกด้วยการสำรวจ ซึ่งผลการวิเคราะห์ข้อมูลจากการสำรวจสรุปได้ว่าลักษณะของวัฒนธรรมสามารถแบ่งออกเป็น 4 กลุ่มด้วยกัน คือ ระดับความเป็นปัจเจก (Individualism and Collectivism) ระดับวัฒนธรรมที่บ่งบอก

ความอ่อนโยนและความเข้มแข็ง (Femininity and Masculinity) ระดับการหลีกเลี่ยงความไม่แน่นอน (Uncertainty avoidance) และระดับการรู้สึกรังเกียจอำนาจระหว่างบุคคล (Power distance)

นอกจากการศึกษาของ Hofstede (2001) แล้วยังมีนักวิจัยอีกจำนวนหนึ่งพยายามศึกษาคุณลักษณะของวัฒนธรรม โดยคุณลักษณะของวัฒนธรรมที่มักมีการอ้างอิงถึงบ่อย ได้แก่ ความใส่ใจในเรื่องเวลา (Time orientation) และรูปแบบของการสื่อสาร (Context) ซึ่งถูกกล่าวถึงครั้งแรกโดย Hall (1959) (อ้างถึงใน Wardrope 2005) โดยวัฒนธรรมที่เน้นความใส่ใจในเรื่องเวลา หมายถึง ระดับของการให้ความสำคัญกับเวลาหรือการตรงต่อเวลาของคนในวัฒนธรรมนั้น ๆ ในขณะที่รูปแบบของการสื่อสารนั้นทำการจำแนกรูปแบบของวัฒนธรรมออกเป็นวัฒนธรรมแบบบริบทมาก (High context culture) และวัฒนธรรมแบบบริบทน้อย (Low context culture) (Kim et al. 1998) โดยวัฒนธรรมแบบบริบทมาก ได้แก่ วัฒนธรรมในสังคมที่การสื่อสารระหว่างบุคคลอาศัยความเข้าใจในปัจจัยรอบด้าน กิริยาท่าทางต่าง ๆ ประกอบการสื่อสารมาก เช่น ญี่ปุ่น จีน เป็นต้น ในขณะที่วัฒนธรรมที่มีบริบทน้อยนั้น ได้แก่ วัฒนธรรมในสังคมที่การสื่อสารอาศัยการใช้คำพูดหรือภาษาตรง ๆ มากกว่าการใช้กิริยาท่าทาง เช่น สหรัฐอเมริกา เป็นต้น

2.3 การศึกษาเกี่ยวกับความเป็นอยู่ของผู้สูงอายุในประเทศไทย

ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งที่กำลังประสบปัญหาการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างทางประชากรที่เปลี่ยนผ่านเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุ จากสถานการณ์ดังกล่าวนี้หน่วยงานทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ต่างพยายามร่วมมือกันเพื่อหาทางออกให้กับประเด็นปัญหานี้ โดยแนวทางหนึ่งในความพยายามแก้ปัญหาเหล่านี้ ได้แก่ การศึกษาค้นคว้าเพื่อให้ได้ข้อมูลและองค์ความรู้เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของผู้สูงอายุ ซึ่งนับจนถึงปัจจุบันได้มีงานวิจัยหลายงานที่ทำการวิจัยและเผยแพร่ออกมาอย่างต่อเนื่อง เช่น การสำรวจประชากรสูงอายุในประเทศไทย พ.ศ.2550 ที่ทำการศึกษาโดยสำนักงานสถิติแห่งชาติ หรือการศึกษาการตอบสนองของชุมชนต่อปัญหาด้านสุขภาพของผู้สูงอายุ โดยศิริวรรณ ศิริบุญ (2543) เป็นต้น

ผลการศึกษางานวิจัยเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่ภาครัฐและเอกชนในการวางแผนนโยบายเพื่อพัฒนาความเป็นอยู่ของผู้สูงอายุ โดยภาครัฐบาลได้วางกรอบยุทธศาสตร์ในการส่งเสริมความเป็นอยู่ของผู้สูงอายุตามแผนผู้สูงอายุแห่งชาติ ปี พ.ศ. 2545-2564 ว่าประกอบด้วย 6 มาตรการหลักในการส่งเสริมด้วยกัน คือ

- มาตรการส่งเสริมความรู้ด้านการส่งเสริมสุขภาพ ป้องกัน ดูแลตนเองเบื้องต้น
- มาตรการส่งเสริมการอยู่ร่วมกันและสร้างความเข้มแข็งขององค์กรผู้สูงอายุ
- มาตรการส่งเสริมด้านการทำงานและการหารายได้ของผู้สูงอายุ

- มาตรการสนับสนุนผู้สูงอายุที่มีศักยภาพ
- มาตรการส่งเสริม สนับสนุนสื่อทุกประเภทให้มีรายการเพื่อผู้สูงอายุ และสนับสนุนให้ผู้สูงอายุได้รับความรู้ และสามารถเข้าถึงข่าวสารและสื่อ
- มาตรการส่งเสริมและสนับสนุนให้ผู้สูงอายุมีที่อยู่อาศัยและสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมและปลอดภัย

อย่างไรก็ดี งานวิจัยที่กล่าวมาข้างต้นเหล่านี้ยังมีข้อจำกัดอยู่ตรงที่เป็นงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับความเป็นอยู่ของผู้สูงอายุในสภาพปัจจุบัน ซึ่งข้อมูลดังกล่าวจะมีประโยชน์ในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับผู้สูงอายุในปัจจุบัน หากแต่ยังไม่สามารถใช้เป็นข้อมูลในการวางแผนเพื่อสนับสนุนการเตรียมความพร้อมเพื่อการเข้าสู่วัยสูงอายุของประชากรในวัยอื่น ๆ ได้อย่างเต็มที่

2.4 การศึกษาเกี่ยวกับการเตรียมความพร้อมเพื่อเข้าสู่วัยสูงอายุในประเทศไทย

เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เพียงพอสำหรับการวางแผนงานด้านการส่งเสริมความเป็นอยู่ของผู้สูงอายุในอนาคตได้อย่างมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น จึงมีนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งที่พยายามศึกษาพฤติกรรมในการเตรียมความพร้อมในการเข้าสู่วัยสูงอายุของประชากรก่อนวัยสูงอายุ ยกตัวอย่างเช่น งานวิจัยที่จัดทำโดยกองทุนบำเหน็จบำนาญข้าราชการร่วมกับวิทยาลัยประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ. 2550 ซึ่งศึกษาถึงการตระหนักของการเตรียมความพร้อมทางด้านการออมในการเข้าสู่วัยสูงอายุของประชากรที่เป็นสมาชิกของกองทุนบำเหน็จบำนาญข้าราชการทั่วประเทศ หรืองานวิจัยที่จัดทำโดยมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราชในปี พ.ศ. 2550 ที่ศึกษารูปแบบการเตรียมความพร้อมเพื่อเกษียณอายุราชการของข้าราชการครูสังกัดเขตพื้นที่การศึกษาจังหวัดนนทบุรี เป็นต้น

อย่างไรก็ดี การศึกษาที่ผ่านมาก็ยังเป็นการศึกษาอยู่ในขอบเขตการศึกษาที่จำกัด โดยที่งานวิจัยส่วนใหญ่มักจะมุ่งศึกษาเพียงประชากรบางกลุ่ม เช่น กลุ่มข้าราชการหรือพนักงานในหน่วยงานต่าง ๆ หรือมุ่งประเด็นศึกษาไปในบางประเด็น เช่น ด้านการออม หรือด้านสุขภาพ เป็นต้น ทำให้การนำข้อมูลหรือผลการศึกษาไปใช้งานจำกัดอยู่เพียงในวงแคบและเฉพาะบางกลุ่มประชากรเท่านั้น

2.5 สรุปข้อจำกัดของงานวิจัยเกี่ยวกับการเตรียมความพร้อมเพื่อเข้าสู่วัยสูงอายุในประเทศไทย

จากประเด็นการศึกษาของงานวิจัยในอดีตที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่าการศึกษาในอดีตนั้นจะมีขอบเขตในการศึกษาที่จำกัดอยู่ในเฉพาะบางประเด็นของการเตรียมความพร้อมสำหรับการเข้าสู่วัยสูงอายุ เช่น ความเตรียมพร้อมด้านที่พักอาศัย หรือความเตรียมพร้อมด้านการออมเพียงอย่างเดียวอย่างใดอย่างหนึ่ง และกลุ่ม

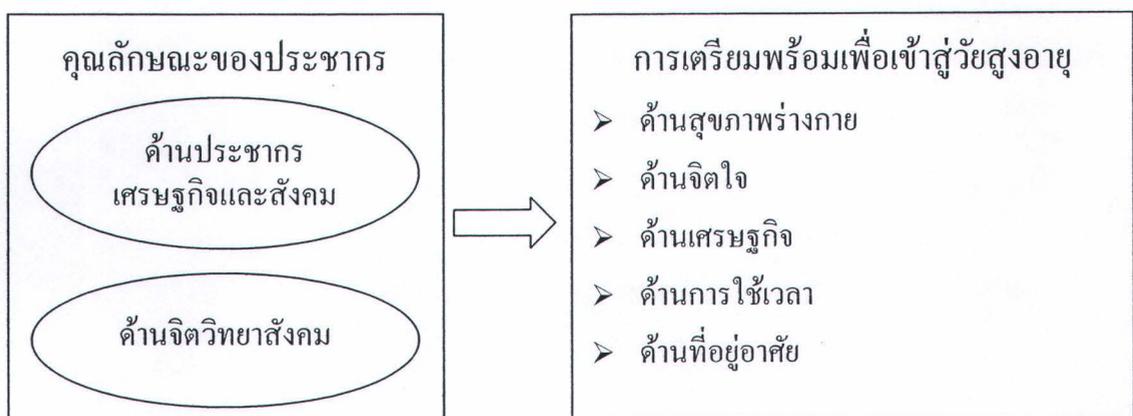
ตัวอย่างที่ทำการศึกษายู่จำกัดอยู่เพียงกลุ่มข้าราชการหรือพนักงานในหน่วยงานต่าง ๆ ซึ่งเป็นกลุ่มประชากรที่เป็นแรงงานในระบบเท่านั้น ทำให้มีข้อจำกัดในการประยุกต์ในผลการศึกษาไปใช้วางแผนรองรับสังคมผู้สูงอายุของประเทศในภาพรวม

เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครอบคลุมเพียงพอและเหมาะสมในการวางแผนนโยบายในการส่งเสริมพฤติกรรมการเตรียมความพร้อมให้กับประชากรเพื่อเข้าสู่วัยสูงอายุอย่างมีคุณภาพโดยรวม จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการศึกษาเพิ่มเติมในวงกว้าง และในกลุ่มประชากรทั้งที่เป็นแรงงานในระบบและแรงงานนอกระบบ และมีความหลากหลายในด้านอายุ อาชีพ และการศึกษา ซึ่งความหลากหลายในคุณลักษณะดังกล่าวนี้ คาดว่าน่าจะมีความเกี่ยวข้องกับความแตกต่างในเรื่องความเป็นอยู่ วิถีชีวิต และความนึกคิดของประชากรแต่ละกลุ่ม ซึ่งความแตกต่างทั้งหมดนี้อาจจะส่งผลต่อรูปแบบการเตรียมความพร้อมเพื่อเข้าสู่วัยสูงอายุของพวกเขาได้

ด้วยเหตุนี้โครงการวิจัยนี้จึงได้นำแนวความคิดเกี่ยวกับวิถีชีวิต ค่านิยม และวัฒนธรรม เข้ามาเป็นตัวแปรหนึ่งในการจำแนกกลุ่มประชากร และทำการศึกษาพฤติกรรมการเตรียมความพร้อมเพื่อเข้าสู่วัยสูงอายุของประชากรในมุมมองต่าง ๆ นอกเหนือจากการออมและการดูแลสุขภาพซึ่งเพียง 2 ใน 6 มาตรการหลักของการส่งเสริมผู้สูงอายุเท่านั้น โดยในโครงการวิจัยนี้จะทำการศึกษาให้ครอบคลุมมาตรการหลักทางด้านอื่น ๆ ด้วยอันได้แก่ ลักษณะของสถานที่พักอาศัย สภาพจิตใจและกิจกรรมต่าง ๆ ที่ทำความสัมพันธ์กับคนรอบข้าง งานอดิเรกที่สนใจ รวมถึงความสนใจในการเพิ่มศักยภาพให้แก่ตนเองในยามเมื่อตนเข้าสู่วัยสูงอายุ เป็นต้น

2.6 สรุปกรอบแนวคิดงานวิจัย

จากการทบทวนทฤษฎีที่เกี่ยวข้องและงานวิจัยในอดีตที่กล่าวมาข้างต้น เพื่อตอบวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัยนี้ คณะผู้วิจัยได้เสนอกรอบแนวคิดสำหรับทำวิจัยดังแผนภาพที่ 2.1

แผนภาพที่ 2.1 กรอบแนวคิดสำหรับงานวิจัย

จากแผนภาพที่ 2.1 แสดงให้เห็นว่าปัจจัยที่เป็นตัวแปรต้นที่แสดงคุณลักษณะของประชากรของโครงการวิจัยเรื่องนี้ นอกจากจะใช้ปัจจัยพื้นฐานอันได้แก่ คุณลักษณะด้านประชากร เศรษฐกิจและสังคมเป็นตัวกำหนดแล้ว ยังมีปัจจัยด้านจิตวิทยาสังคม ซึ่งได้แก่ ปัจจัยด้านรูปแบบวิถีชีวิต ค่านิยม และวัฒนธรรมอีกด้วย โดยปัจจัยทั้ง 2 ด้านนี้จะส่งผลต่อพฤติกรรมการเตรียมความพร้อมในการเข้าสู่วัยสูงอายุ ซึ่งจะถูกกำหนดไว้เป็น 5 ประเด็น ซึ่งสอดคล้องกับมาตรฐานในการส่งเสริมผู้สูงอายุ 6 มาตรการตามแผนผู้สูงอายุแห่งชาติ ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2545-2564) ดังต่อไปนี้

- ด้านสุขภาพร่างกาย สอดคล้องกับ มาตรการมาตรการส่งเสริมความรู้ด้านการส่งเสริมสุขภาพ ป้องกัน ดูแลตนเองเบื้องต้น
- ด้านจิตใจ สอดคล้องกับ มาตรการส่งเสริมการอยู่ร่วมกันและสร้างความเข้มแข็งขององค์กรผู้สูงอายุ
- ด้านเศรษฐกิจ สอดคล้องกับ มาตรการส่งเสริมด้านการทำงานและการหารายได้ของผู้สูงอายุ และ มาตรการสนับสนุนผู้สูงอายุที่มีศักยภาพ
- ด้านการใช้เวลา สอดคล้องกับ มาตรการส่งเสริม สนับสนุนสื่อทุกประเภทให้มีรายการเพื่อผู้สูงอายุและสนับสนุนให้ผู้สูงอายุได้รับความรู้ และสามารถเข้าถึงข่าวสารและสื่อ
- ด้านที่อยู่อาศัย สอดคล้องกับ มาตรการส่งเสริมและสนับสนุนให้ผู้สูงอายุมีที่อยู่อาศัยและสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมและปลอดภัย

นอกจากนี้ เนื่องจากโครงการวิจัยนี้ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพฤติกรรมการเตรียมความพร้อมเพื่อเข้าสู่วัยสูงอายุของประชากรทั้งที่เป็นแรงงานในระบบและนอกระบบ เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของโครงการตามที่ได้กำหนดไว้จนสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มรูป การศึกษาในครั้งนี้จะจัดให้มีการเก็บข้อมูลจากประชากรทั้ง 2 กลุ่ม โดยในแต่ละกลุ่มยังแยกย่อยออกเป็นอีก 2 กลุ่มด้วยกันคือ กลุ่มประชากรที่มีอายุ ระหว่าง 35-49 ปี (younger generation) และ 50-59 ปี (older generation) โดยจะได้เปรียบเทียบผลว่ากลุ่มประชากรในแต่ละกลุ่มนี้มีพฤติกรรมการเตรียมการพร้อมเพื่อเข้าสู่วัยสูงอายุอย่างไร